

GİRİŞ

Asya tarihinde, bu tarihin büyük akışını ve çeşitli devirlerdeki büyük hareketlerini izah etmek için, şimdiye kadar kabul edilen belirli bir şema göz önüne alınır. Buna göre batıda İran (Ahamenid, Part, Sasanî ve nihâyet İslâm) doğuda ise Çin, yerleşik ziraatçı medeniyetleri teşkil ederler. Bu yerleşik medeniyetlerin baş belası olarak, karşılarında batıda Macaristan içerilerinden doğuda Büyük Okyanus kıyılarına kadar olan sahada ise, hayvan yetiştirici ve yağmacı göçebeler bulunur. Göçebe olmaları sebebiyle hareketlerinde büyük seyyâliyet olduğundan daimî olarak bu şehirli yerleşikleri taciz etmişler onları durup dinlenmeden yağma etmişlerdir. Kaba taslak ifade etmek gerekirse Asya tarihi bu iki zıt medeniyet âleminin, kültür çevresinin münâsebetlerinin zaman içinde akıp gelmesinden ibârettir.

Asya tarihinin tasvir edilen bu manzarasında, bu iki büyük kültür çevresi arasındaki münasebetlerin hemen tamamen düşmanca olduğunun kabul edildiği görülüyor. "Göçebe", canı istediği, veya daha doğrusu, varolmasının, yaşamasının tehlikeye girdiğini hissettiği zaman atına atlar ve bu medenî sahaları yağma eder. Bu yağma, kendisinin bir zaman için müreffeh yaşamasını temin eder. Bu zaman, iki kültür çevresi arasında bir sulh devri olarak görülür. Bu devre bitince, göçebe yeniden yağma ihtiyacı duyar. Tekrar şehirlerin önüne gelir ve isteklerini zorla elde ettikten sonra, yine bozkıra, kendi tabii çevresine döner.

İlk bakışta, Asya tarihinin tümünü izah ediyor gibi görünen bu şema, yine de bütün tarihî hadiseleri yorumlamak için yeterli değildir. Gerçi bunun daha başka şekilleri de vardır. Bir görüşe göre, bazan göçebelerle yerleşikler arasında, göçebe malları ile yerleşik sanayi mahsullerinin değiş-tokuş edilmesi de bir gerçek olarak görülmektedir. Bu değiş-tokuş faaliyeti düzgün ve göçebelerin

---

Bu makalenin ilk taslağı, 1970 li yıllarda Erzurum Atatürk Üniversitesi'nde görevli iken kaleme alınmış, talebe için teksir edilmişti. Bu teksirler, bazı araştırmacılar tarafından da kullanılmış idi. Bu defa, 1980 li yıllarda kaleme alınan metni, talebe için yararlı olacağı düşüncesiyle yayınlıyoruz. Şüphesiz Türk ziraatının Kaşgarlı'dan önceki dönemine dâir daha pekçok bilgi bulunabilir ve ilerde bunlar da toplanacaktır.

isteklerine uygun şekilde cereyan etmediği zamanlarda göçebelerin yerleşiklerin arazilerini istila etmeleri vakıası doğar. Bu istilâ çoğu zaman geçici olmakla beraber, bazı hallerde, daimî de oluyordu. Yani göçebeler işgal ettikleri medenî sahalarda bir zaman sonra yerleşik hayata geçiyorlardı. Bu yeni yerleşik hayatı öylesine benimsiyorlardı ki, bir zaman sonra kendi oturdukları sahaları istilâya gelen eski göçebe akrabalarına karşı en şiddetli şekilde karşı koyuyorlardı. Bu izah tarzı, Asya tarihini çok iyi bilen W.Barthold gibi bir tarihçinin ortaya koyduğu teze yakındır. Barthold'a göre göçebe Türkleri arasında ziraat hayatı, her yerde yalnız bir iktisâdî mecburiyet altında husule geliyordu.(1) Çoğu zaman da, Türklerin ancak Çin, İran, Hind gibi ziraatçı ülkelere önce istilacı olarak gidip, oraya yerleştikten sonra bunu oradaki yerlilerden öğrenerek yaptığı söylenir. Geniş bir kültür arama içinde olan göçebeler, çoğu zaman ziraatı öğrendikten sonra, bunu asıl yerlilerden çok daha mükemmelleştiriyorlardı.

Bütün bu izahlar, bilinen vakıalarla tam olarak uyuşmaktan uzaktır. Çünkü bugün artık milattan önceki ikinci bin yılları içinde de Kazakistan ortalarındaki halkın nehir boylarında az ölçüde de olsa ziraat yaptığı biliniyor (2). Ayrıca hemen bütün göçebelerde, özellikle ziraatçı yerleşiklerle temas imkanları olmayanlarda bile, bir miktar ziraat hayatının bulunduğunu etnoğrafik tetkikler ortaya çıkartmıştır. W.Eberhard'ın dediği gibi (3), göçebe kavimlerin yalnız hayvan besledikleri fikrini artık terketmek lazımdır. Zira hemen bütün göçebeler kışlık yiyeceklerini temin maksadı için ziraat ile de meşgul olmak zorundadırlar.

Göçebe bilinen kavimlerin oturdukları yerleşme yerlerinde, köylerinde-kasabalarında yapılan kazılarda ziraat hayatının kesin delilleri ele geçmiştir. Özellikle Sırderya nehri kıyılarındaki Oğuz ülkesinde, birçok yerleşme yerinin etrafında tarlaların ve sulama arıklarının izlerine rastlanır ki bu hususiyetler ilerde daha tafsilatlı bahis konusu edilecektir. İşte yukardan beri saydığımız bütün bu noktalar, göçebelerin, bilhassa Türklerin ziraat bilmeyen hayvan yetiştirici kavimler oldukları yolundaki kanaatlerin değişmeye muhtaç olduğunun açık seçik delilleridir.

---

1. W.Barthold. *Ortaasya Türk Tarihi Hakkında Dersler*, İstanbul 1972, s.82.

2. *Istoriya Kazahskoy SSR*, Alma-Ata 1957, s.23.

3. W.Eberhard, "Eski Çin Kültürü ve Türkler", *AÜDTCF*, I/4 (1943), s.19-29.

I.BÖLÜM

Türklerin ilk zamanları hakkında bilgi vermek hayli güçtür. Türk varlığının menşelerini efsanelerden ve dinî hikayelerden sıyırsak atalarının Orta Asya'nın ırmak boyları ile deltaları sahasında yaşadıklarını söyleyebiliriz. Bu zamanda Türklerin ataları, tabii ki ancak toplayıcı idi. Yani tabiat insanları doyuracak, onları yaşatacak şeyleri yaratıyor, insanlar da bir emekleri olmaksızın yaratılan bu yiyecekleri toplayarak yaşıyorlardı. Bunların neler olduğu, keza bu devri çeşitli çağları ile detaylı olarak incelemek de konumuz dışındadır. Toplayıcılık devresinin ardından, bir eğlence olarak günümüzde de devam eden avcılığı görürüz (4). Ancak bu, iktisadî faaliyet olarak fazla önemli değildir.

Aral Gölü doğusundan Baykal Gölüne kadar uzanan sahada oturan eski kavimler, hiç şüphe yok ki Türklerin ataları idiler. Zira buraları, bilinen devirlerde kesinlikle Türklerle meskundur. Taş devirlerinin çeşitli kültür katları bu sahada da görülmektedir. Fakat bu kültürleri ve devamını inceleyenler nedense bu sahada yaşayanları irânî kavimler olarak gösterirler. Bu fikrin sahiplerine göre Altaylardaki Pazırık kurganı bile İrânîlere aittir. Bugünkü Kazakistan ortalarındaki eski kültürlerin taşıyıcıları da Türk'den gayri tasavvur edilmek istenir. Onlar zaten Türklere nerede ise Asya'da bir yer bile vermek istemezler ve âdetâ onlar, yani Türkler, Göktürk çağında birden gökten inmişlerdir. Prof.Togan'ın ibretle bahsettiği bu son özellik dışında kesinlikle şu söylenebilir: Bilinen çağlarda "Türk" olan halkın atalarının da, Türk ismini taşımaları bile, Türk oldukları açıktır. Çünkü sonraki torunları Türklerle aynı dili konuşuyorlardı.

M.Ö.III.yüzyıl sonlarında kudretli bir devlet olarak kendilerini Çin âlemine de kabul ettiren Hunlar (Hsiung-nu) eski Türk ziraat tarihinde de önemli bir merhale olmuştur. Çin kaynaklarını tahlil edenler, Hunların atalarının önce toplayıcı, sonra kısmen çiftçi iken, kültürlerinin birdenbire atlı göçebe kültürü olarak yön değiştirdiğini kaydederek (5). Bu kültür değişmesine de güya İrânî göçebeler sebep olmuş imiş. Gerçekten de bir yere saplanıp kalmış eski

---

4. W.Eberhard'a göre M.Ö.I.bin yıllarında av, Türk kavimlerinde "hemen hiç bir rol oynamamıştır, Bk. "Eski Çin Kültürü ve Türkler, AÜDTCFD, I, 4 (1943), s.29.

5. W.Eberhard, *Çin Tarihi*, Ankara 1947, s.17, Ayrıca bk. W.Eberhard, "Mc Govern, Early Empire of Central Asia", *Ülkü*, sayı:92 (I.Teşrin 1940),

mahalli kültür yanında at ve koyun yetiştiriciliğinin hâkim olduğu göçebelik, daha ileri bir kültür kademesini işaret etmektedir. Fakat bu kültürün, Türklerin atalarına yine yabancılardan geçtiğini iddia etmek pek fazla aşırı bir görüştür. Prof.W.Eberhard, bu prehistorik kültürlerden "Proto-Türk Kültürü" hakkında şöyle der:

"Tunguz ve Moğol kültürlerinin batısında, kuzey-batı kültürünü getirenler Moğol değildirler, başka bir ırka mensupturlar. Kuzey-batı kültürü de menşei bakımından bir avcı kültürüdür ve sonra çoban kültürü olmuştur. Bunun yanında pek ehemniyetsiz olmayan bir ziraat kültürü de (bilhassa buğday ve darı) vardır. En mühim hayvanlar sığır değil attır. Çin kaynaklarından öğrenildiğine göre bu kültürün merkezi bugünkü Shensi ve Kansu eyaletleridir ve bu kültürü yaşatanlar bilhassa yüksek düzlük yerlerde otururlardı".

Bu kültürü getirenlerin, sonradan Türklerin ataları olduğuna şüphe yoktur. Onlar ilk göründükleri zamanlar, yani M.Ö III. bin yılın ortalarında bile sonraları da taşıdıkları vasıfları haiz bulunuyorlardı. Tabii bununla Türklerin ilk vatanlarının Çin eyaletleri olan Shensi ve Kansu olduğu iddia edilmemektedir. Buraların asıl Türklere ait bölgenin bir kenar parçası olduğu tesirini vermektedir. Fakat bu devre ait Çin kaynakları, Türk bölgesinin merkezini tesbit etmeğe yetmemektedir" (6).

Türkçenin en eski kelimelerinden birisi olduğu söylenen (Orkun) ve dolayısıyla pek eski zamanlardan beri Türklerin tanıdıkları at, göçebeliklerinin de kendilerine has oluşunu tesbit etmekte önemli bir unsur olarak görülmektedir. Zaten sonraları Türkler saf göçebeliliğin temsilcileri sayılacaklardır. Hal böyle iken bu özelliğinde başkasından alınmış olması tutarsız gibi görünüyor. Türkler böyle bir merhaleyi, kendi iç gelişmeleri ile geçirmişler ve atı da herkesten önce ehlileştirilmişlerdir. Hatta Prof.W.Eberhard'ın tesbit ettiği gibi, daha milattan önceki III.binde atlı göçebe karakterlerini almaya başlamışlardır.

Türk hayatı, ne kadar göçebelikle dolu olursa olsun, bir ölçüde yerleşiklik ve ziraatda ehemmiyetlerini hiç bir zaman terketmemişlerdir. Bu vakıa, daha milattan önceki yüzyıllar hatta binyıllar için bile tesbit edilmiştir (7). Türk hayatının bu

---

6. Eberhard, *Çin*, s.17.

7. Eski Çin Kültürü ve Türkler; *Çin*, s.17.

karakteristik özelliği, sadece Hunlar ve Hun öncesi Proto-Hun kavimler çağında değil, Türk tarihinin hemen her safhasında görölüp bilinmektedir. Günümüzde bile yaylak-kışlak hayatı yaşayan bazı çağdaş Türk topluluklarının, her iki yerde de tarlaları vardır. Bu insanlar yaylada ne kadar hayvan beslerse beslesin bir miktar toprağı ziraat için ayırırdı. Bunu coğrafi olarak tesbit etmek güç değildir.

Türk hayatının toplayıcılık, avcılık ve ziraat safhalarından göçebelikle geçmesinin, Türk'ün kendi öz varlığındaki tekâmül sayesinde olduğu açıktır. Tarihi devirlerde ise Türkler, yukarda da dediğimiz gibi, göçebelikle, yani hayvan yetiştirici ekonominin saf temsilcileri sayılırlar. Fakat Eberhard'ın da tesbit ettiği gibi, ziraat yine de Türk topluluklarında, hayatı ihtiyaç ölçüsünde az da olsa devam ediyordu. Bu vakıa Türk tarihinin bütün devirlerinde böyle olmuş görünmektedir.

Türklerin tamamen göçebe oldukları, onların ziraat bilmedikleri yolundaki kanaatler, tarihimiz içinde de yaygın şekilde yanlış anlaşılmuştır. Göçebe Türkler, yakın zamanlara kadar hep yerleşiklik nedir bilmeyen, bu sebeple yerleşik medeniyetin bir baş belası olarak tasvir edilmek istenir. Bu düşünceyi Hunlar çağından itibaren takip etmek mümkündür. Fakat XIX.yüzyılda, hatta günümüzde ise, Türkler, özellikle Anadolu Türkleri çiftçi olarak kabul edilirler. Bu hususiyet, bilhassa geçen yüzyılda Anadolu'da tamamen geçerli gibiydi. Rum ve Ermenilerle yanyana oturan Türklerin ziraate itilmeleri, ticaret ve sanatı onlara bırakmaları başka sebeplerle olmuştur. Fakat vaktiyle ziraat nedir bilmedikleri söylenen göçebelerin, bir zaman sonra en usta ziraatçı olmaları, elbette onların tevarüs edegeldikleri ziraat geleneğinin bir neticesidir. Bu bakımdan, eski Türk hayatında ziraatın varlığından şüphe dahi edilmemelidir.

Türk yaşayışının hâkim karakteri göçebeliktir. Göçebelikle hakim özelliği de hayvan yetiştiriciliğidir. Bu hâkim karakterler içinde asla varlığını kaybetmeyen bir hususiyet de Türk hayatında ziraatın var oluşudur. İşte Türk toplumunun çeşitli zamanlarında, ziraatın varlığını, bu ziraatın bilinen nisbette mahiyetini ve gelişmesini göstermek gerektir. Zira ziraatın bir ölçüde varlığının kabulü, Türklerde bir zaman için daha hâkim karakter olan hayvancılığı anlamakta da büyük önem taşımaktadır.

Altay yöresinde(8) ve Batı Türkistandaki(9) arkeolojik buluntular , zaten ziraatın Türklerin yaşadıkları ülkelerde, tarihin pek eski çağlarından beri mevcut olduğunun kesin işaretleridir.

Burada ziraat hayatına görmeden önce bazı noktalara temas etmek istiyoruz. Prof.Zeki Velidi Togan, çok önceleri Kaşgarlı Mahmud'un eseri Divanu Lugat it-Türk'deki ziraatla ilgili tabirlerin önemine dikkati çekmiş ve bunların tafsilatlı olarak tahlil edilmek gerektiğini söylemişti. Gerçekten de XI. yüzyılın bu büyük Türk bilgininin eserinde pek çok Türkçe Ziraî kelime ve tabiri bulunuyor. Bu kelime ve tabirlerin temellerinin çok eski bir ziraat geçmişine dayandığı muhakkaktır. Şimdiye kadar Türkler hep göçebe sayıldıklarından buna pek önem verilmemiştir. Şurası da muhakkak ki, Türk destanlarının da tasvir ettiği Türk muhiti, tamamen göçebe hayatını ihtiva ediyor. Meselâ Dede Korkut hikayelerinin tasvir ettiği Türk yaşayışı tamamen göçebe bir hayat karakteri gösteriyor. Bu meselede şu noktayı da gözden uzak tutmamak icab etmektedir. Rahmetli Abdülkadir İnan'ın demiş olduğu gibi, bu nevi Türk destanlarının hamilleri göçebe Türkler olduğundan onların nazarında şehir hayatı hiç de makbul olmamıştır. Hatta Türk göçebeler, asılları Türk olsa bile şehirlilere her zaman istihfafla bakmışlardır.

Ziraatla ilgili olarak şu iki tarihî kayıttan öncelikle bahs etmek gerekiyor. Bunlarda Türk hayatında ziraatın varlığı da mutlak şekilde belirtmektedir. Sekizinci yüzyıl ortalarında, Türk hükümdarını İslâmiyete davet etmeye giden Emevî elçisi, orada "eti çok, fakat ekmeği az" olan bir evde misafir edilmişti (10). Bundan anlaşılıyordu, sofradaki ekmeğin, elçinin kendi ülkesindeki kadar değil, daha az miktardaydı. Bu da ziraatın, daha doğrusu hububatın Türk yaşayışında meselâ İslâmlara nisbeten daha az yer tuttuğunun belirtisidir. İkinci olarak Çin kaynaklarındaki bir kaydı zikredebiliriz. Buna göre hemen herkesin gıdası et olup, sadece hükümdar A-je ekmeğin yerdi.(11) Gerçi Kırgız ülkesinde ayrıca hububat yetiştiği de biliniyor. Fakat bu iki Türk diyarında ekmeğin dolayısıyla hububat yakınoğu ve Çin âlemi kadar çok ve bol değildi. Belki bu nisbi

---

8. A.İnan, *Makaleler ve İncelemeler*, Ankara 1968, s.37.

9. Bunlar ilerde daha etraflı bahis konusu edilecektir.

10. Prof.Z.Velidi Togan, "İbn al-Fakih'in Türklere ait haberleri, *Belleten*, XII/45 (1948) s.11-16.

11. W.Eberhard, *Çin'in Şimal Komşuları*, Ankara 1962, s.69.

azlık, Türk ülkelerinde ziraat yapılmadığı yolundaki yanlış haberlerin de kaynağını teşkil etmiştir:

Türk anavatanındaki kazılarda tarihî devirler için olsun, çok daha eski zamanlar için olsun, ziraatın izlerine her zaman raslanmaktadır. Bu husus, bilhassa Altay yöresi için kesinlikle tesbit ediliyor(12). Yenisey boylarında M.Ö VII. yüzyıldaki Tagar kültürünü yaratanlar da (bunlar muhtemelen Ting-ling, "Kao-ch'ê", Tieh-le, Tölesler idi) arklar açarak ziraatla meşgul olurlardı (13). Şimdiki Kazakistan ortalarında, özellikle ırmak boylarında, çapa ile kazılıp işlenen topraklarda, bronz çağdan itibaren ziraat görülmektedir (14).

Toprağı işleyen bu çapalar metal, yani bronz, veya taş ile kemikten yapılmışlardı. Bu çağdaki Andronova kültürü hamilleri göçebe çobanlığı yanında iptidai şekilde ziraat da yaparlardı(15). Bu ziraat sonraki yüzyıllarda, M.Ö. birinci bin yıl ortalarına doğru daha da gelişti. Erken göçebe çağına M.Ö VII-III. yüzyıllara tarihlenen ve doğuya iki sıra taşla açılan kurganlarda oval biçimde öğütme taşları bulunmuştur.(16) Diğer taraftan bugünkü Kırgızistan da, Fergane ile sınır olan dağlardaki kaya resimlerinde (Saymalı taş) sabanla çift sürenler de görülüyor. Zaten ziraat tarihleri, sabanla ziraatın umumiyetle Ortaasya da başladığını kabul ederler (17). Resimleri yapan insanların hususiyetleri hakkında tek bir noktayı hatırlatmakla iktifa edeceğiz. Bu yöredeki Türk halkı arasında kayalara resimler, yazılar kazımak adeti daha geç tarihlere, hatta

-
12. Altay havalisinde gelişen ziraat kültürü için bk. A.Inan, *Makaleler ve İncelemeler*, Ankara 1968, s.37, Zeki Velidi Togan, *Umumi Türk Tarihine Giriş*, (2.baskı) İstanbul 1970, s.411.
  13. A.Kollantz-H.Miyakowa, *Die Jou-jan der Mongolei und die Awaren in Mitteleurope*, Klagenuerst 1970, s.63-65: bu bilgiyi rahmetli Dr.E.Esin lutfetmişti.
  14. A.G.Maksimova, "EpoXa Bronzı Vostoçnogo Kazaxstana", *Trudi İİAE*, 7 (1959) s.86-161.
  15. *İstoriya Kazakhskoy*, Alma-Ata 1957, s.23.
  16. M.K.Kadırbayev, "Pamyatniki Rannix Koçevnikov tsentral'nogo Kazaxstana", *Trudi İİAE*, 7 (1959) s.162-203: Kiik-Su'daki bir numaralı kurganda ele geçti. Resmî için bk. s.165, şekil 1a. Bir başka örnek için bk. *İstoriye Kazakhskoy*, s.21, şekil:5, Doğu istikametinde iki taş sırası açılması bir bozkır hususiyeti olarak görülüyor.
  17. Ali Tanoğlu, *Ziraat Hayatı*, I, İstanbul 1968, s.4 ve dev.

XVIII.yüzyıla kadar sürmüştür (18). Bu arada Türkler arasında kayalara ve ağaçlara işaretler kazmak adeti hayli yaygındır. M.Aytbayev, şimdiki Kırgızistan'ın Talas, Çu vadilerinde, Isıkgöl, Altay ve Tiyen-şan bölgelerindeki kavimlerin bronz çağında da ziraatla uğraştıklarını zikreder. Zira bu yörelerdeki arkeolojik kazılarda elde edilen elle öğütme taşları, değirmen taşları, tokmağı ile beraber havanlar ve taş çapalar buna delalet eder (19). Yenisey boylarındaki kazıların ev değirmeni gibi ziraatla ilgili buluntularını Çin kaynakları da destekliyor. Meselâ Çin tarihlerinde Kırgızların hububatı ev değirmenlerinde (20) öğüttükleri hususi kaydedilmiştir (21). Yenisey boylarındaki kazılarda da böyle ev-el değirmenleri bulunmuştur (22). L.A.Yevtyuxova bu değirmenleri VII-VIII yüzyıllara tarihlenmektedir.

Türkçede ziraatla ilgili en eski ve temel kök "tar", "dar" olup, "ziraatle uğraşmak, toprağı sürmek, işlemek" manasına geliyordu. Bu kökten "tarığ", "darığ" kelimesi vücuda gelmiştir ki, bütün Türk lehçelerinde yaygın olduğu gibi, önceleri umumiyetle "ekilen şey, hububat" manasına geliyordu. Daha sonra mana bir parça daralarak bilinen "darı" anlamında olmuştur. Bundan da Türklerin ilk önce ettiklerinin darı olduğu neticesi çıkar (23). Ekim yapılan yer, ekilen yer anlamındaki "tarla" da aynı kökten gelmektedir. (24) Hatta Necip Üçok, filolojik tetkiklere dayanarak İndogermenlerin darı cinsini doğrudan doğrudan doğruya Türklerden öğrendiklerini söyler. Muhakkak olan, filolojik bakımdan Türklerde ziraatın M.Ö. bin

-
18. A.Z.Rozenfeld-A.I. Kolesnikov, Dvye nadpisi na kamnyaxvblizi s. Sis (zampadnay Pamir", *Epigrafika Vostoka*, XVI (1963) s.127-131 "Temür Qambar alç Bik, 1147/1735.
  19. M.Aytbayev, "Istorii İrrigatsii zemliyedeliya u Kırgızov", *Materialı utoroğo sovyeşçaniye arxeologov i etnogrogrofov Sredney Azii*, Moskva Leningrad 1959, s.254-257, *Po Sledam Drevnix kultur*, Moskova 1954, s.283 (A.N.Bernştam), kolektif bir eserdir.
  20. Bunlar yuvarlak ve küçük olup, günümüz Anadolu'sunda da vardır.
  21. Eberhard, *Şimal*, s.68.
  22. S.V.Kiselev, *Drevnyaya Istoriya Yujnoy Sibiri*, Moskva 1951-569, *Po Sledam...*, s.209 (Y.A.Yevtyuxova).
  23. Doç.Dr.Necip Üçok, "Filoloji bakımından Türkler ve Komşuları", *AÜDTCFD*, I/4 (1943), s.7-18.
  24. Kaşgarlı, *Dıvan*, I, 496: "tarığlığ" tarla anlamında, A.İnan, "Tarla ve darı kelimeleri üzerine", *Türk Kültürü*, yıl: V, S.60, s.880-890.

senelerine kadar çıktıdır. Aynı vakıyı W.Eberhard da en eski Türklerin "biraz ziraatla meşgul olduklarını" söyleyerek destekler (Eski Çin Kültürü ve Türkler).

I. HUNLAR: Türklerde, özellikle Asya ve Avrupa Hunlarında ziraatın varlığına dair tarihi kayıtlar da bulunuyor. Hunlarda ziraatın varlığı ve mahiyeti hakkında çağdaş Çin kaynaklarından Han-şu'da belirli bir ifade yoktur. Han-şu bir yerde "Hunlar daima göç ederler, tarlaları ve müstahkem ikametgâhları yoktur" (25) derken, aynı eser biraz daha ilerde Hunların ziraatla uğraştıklarını kaydediyor (26). İlk kaydı kabul eden tarihçilerin çoğuna göre Hunlar ziraatla hiç meşgul olmazlardı (27). Fakat H.N.Orkun gibi tarihçiler ise bu iki kaydı şu şekilde telif etmişlerdir: "Hunlar bizzat ziraatla uğraşmazlardı. Göçebe olmalarına rağmen, herkesin belirli bir arazisi olup, burada esirleri ve diğer insanları çalıştırdı. Hunların ziraat bildiklerinin bir diğer işareti, M.Ö. 72-66 yıllarında Küça şehrine, araziyi ektirmek için süvariler gönderdiklerini biliyoruz" (28). W.Eberhard'a göre de Çin sınırı yakınlarındaki bazı Hun kabileleri ziraatla uğraşırlardı. Ancak Eberhard, bu ziraatın "ufak mikyasa olduğunu"da ifade eder (29). Avrupa Hunlarında da ziraata ayrılan geniş alanlar vardı. Meselâ Bleda'nın dul karısının, şüphesiz üzerinde ziraat da yapılan geniş toprakları bulunuyordu (30). Kaynakların dediğine göre bu toprakları köleleri işlerdi. Fakat toprakları kölelerin işlemesi, bu ziraatın efendileri tarafından bilinmediği manasına gelmez. Asya Hunlarının devamı olan Attila'nın kavmi, şüphesiz bu ziraat geleneklerini doğudan, kendi özyurtlarından getirmiş olmalıdırlar. Fakat Çin kaynaklarını tahlil edenler, Güney hunlarında M.Ö. I.yüzyılda ziraat başladığını söylerken, kuzeydekilerin göçebe kaldıklarını belirtir (31). Ancak güneydekilerin ziraatçılığı, tesiriyle cereyan etmişti. Kuzeydeki Hunların asli geleneklerine daha fazla bağlı olmalıdırlar, yani burada da ziraat mevcut, fakat nisbeti, güneydekinden azdır.

---

25. Eberhard, *Şimal*, 76 (Han-şu, 49-6a).

26. Aynı eser, s.77 (Han-şu, 94,3b), ancak Dr.İzgi 13b olmak gerektiğini söyledi.

27. G.Nemeth.. (Ş.Başstav), *Attila ve Hunları*, Ankara 1962, s.37, 90.

28. H.N.Orkun, *Türk Tarihi*, Ankara 1946, I,67.

29. Eberhard, *Şimal*, 94, Eski Çin kültürü ve Türkler.

30. G.Nemeth, *Attila ve Hunlar*, s.95.

31. Yü Ying-shih, *Trade and Expansion in Hân China*, Harward 1967, s.101.

Asya Hunlarının ziraatla meşgul olduklarının daha belirli işaretleri vardır. M.Ö. 119 yılında Y-şi-şie Şan-yü'ye karşı yapılan harekât da Çinliler Gobi çölünün kuzeyindeki T'ien-yen dağında Cao-şın adlı bir Hun şehri ele geçirmişlerdi. 100.000 insan ve 140.000 at mevcudu olan Çin ordusu, bu şehirdeki hububat anbarlarındaki (32) erzakı kullanarak bir ay burada kalmışlardır. Geriye dönerken de, götürmeyecekleri hububatı yakmışlardı. Şüphesiz burada depo edilen hububat, Hun ülkesinde yetişen buğday, darı vs. olmalıdır (33). M.Ö.81 yılında da Hun Şan-yü'sü, içinde hububat anbarları da bulunan bir şehir inşaatına teşebbüs etmiş, anbarları kazdırmaya başlamıştı. Bütün bu anbarların dışardan gelecek hububat yerine, kendi ülkelerinde yetişen tahıl için olduğu anlaşılıyor. Yine bu kayıtlardan Hunlarda ziraatın hiç de küçümsenmeyecek kadar önemli olduğunu da çıkarabiliriz. Şu halde kesinlikle söyleyebiliriz ki Hunlar ziraatı biliyor, elde ettikleri fazla mahsulü de, yaptıkları anbarlarda depo ediyorlardı (34) Fakat çoğu zaman bu, sadece ihtiyacı karşılayacak ölçüde idi. Bazı Hun şehirlerindeki kazılarda (mesela Yukarı/Nijney İvolgi şehrinde) bazı ziraat aletleri ile mahsulü saklamak için kazılmış çukurlar görülmüştür (35). Kansu civarındaki kazılarda ise bazı oraklar bulunmuştur ki, buraları da eski Hun toprakları idi. Bütün bunlar Hunlardaki ziraatın en açık delillerini teşkil ederler.

Hunlar çağında Batı Türkistanda Uşun/Wusun ve Kang-yü'ler hakimdi. Çin kaynakları Uşunlarla Kang-cü'lerin ülkesinin göçebelerle meskûn olduğunu, ne tarla ne de bahçe bulunmadığını söyler. Ancak arkeolojik buluntulardan, ziraat da yapıldığını anlıyoruz. Ziraat çok defa kışlık yerlerde yapılıyordu. Uşunlarda ziraat, daha çok Çu ve Talas vadilerinde mevzubahistir. Uşun çağı kurganlarındaki kazılarda kömürleşmiş hububat taneleri, kabuklar, öğütme taşları, büyük kaplar bulunmuştur. Milad yıllarında Batı Türkistan'ın Talas vadisi, Kara-tav'ın kuzey ve güney yamaçları ile Sırderya'nın orta havzasında ziraatçı yerleşikler bulunuyordu (36). Bunlar muhtemelen Türkçe konuşuyordu ve Kanglıların da ataları idiler(37).

---

32. Bu anbarlar daha çok toprağa kazılan çukurlardan ibaretti, Kaşgarlı çağında "oru" denilen anbarlar böyledir.

33. Han-şu'dan arkadaşım T'ang-chi'nin tercümesine teşekkür borçluyum.

34. Eberhard, *Şimâl*, 77, H.N.Orkun, *Hunlar*, İstanbul 1939, s.32.

35. *İstoriya Buryat-Mongol'skoy ASSR*, Ulan-ude, 1954, I,35.

36. *İstoriya Kazakhskoy*, I, 41,42.

37. Z.Velidi Togan, *Oğuz Destanı*, İstanbul 1972, s.95, 124,141,142.

Hunlarda ve onların Batı Türkistandaki komşularında kesinlikle tesbit edilen ziraat, şüphesiz sonraki Türk toplumlarında da devam etmiştir. Eftalit şehirlerindeki kazılarda da ziraata dayalı ekonomik hayatın izlerine rastlanmaktadır (38). T'o-ba, yani Tabgaç Türk devletinde de ziraat büyük önem taşıyordu (39).

2. GÖKTÜRKLER: Göktürklerin de ziraatla meşgul oldukları muhakkaktır. Göktürkler saf göçebeliliğin temsilcileri sayılmakla beraber, bizzat kitâbelerde ziraatla ilgili olabilecek hususlar çoktur. Göktürk tarihinde de onların ziraat yaptıklarının kesin delilleri vardır. Bunların başlıcası şudur: Kapağan Kağan 697 yılında Çin'e elçi göndererek tohumluk buğday, ipeklî kumaş, ziraat aletleri ve demir istedi. T'ang İmparatoriçesi Wu, bu talebe önce menfî bir tutum takındıysa da sonunda Kapağan'ın isteklerini yerine getirdi. Gönderdiği mallar içinde 40.000 ölçek tohumluk buğday ile 3.000 adet ziraat aleti bilhassa dikkati çekiyor (40). Şüphesiz bütün bu istekler, Göktürkler ülkesinde var olan ziraatı geliştirmek içindi. Kapağan Kağan taleplerinin bu bakımdan büyük önemini biliyordu. Fakat yine de ziraatın Göktürklerde ancak tâli bir meşgale olduğu da söylenebilir. Nitekim çokluk Türk kavimlerinde de ziraat, hayvancılıkla müşterek olarak yapılan bir iktisâdî faaliyettir. Göktürk çağı Türk kavimlerinden Sirtarduşların da hayvancılıkla müşterek olarak ziraat yaptıkları biliniyor (41).

Göktürk dilinde "tarığ" yani ekin kelimesiyle "tarlağ" yani tarla tabirlerinin varlığı, ziraatın mevcut olmasının en önemli delilidir (42) "tar-" kökü yukarda da belirtildiği gibi, toprağı sürmek, işlemek manasına geliyordu ki, M.Ö. yüzyıllara kadar giden bir geçmişe sahipti. W.Eberhard, Çin kaynaklarındaki bilgilere dayanarak Hyung-nu (Hun) kavimlerinde (bunlara Göktürkler de dahildir) ekinciliğin "yalnız buğday ve darı ekmekten ibâret" olduğunu

---

38. T.A.Jdanko, "Semi-nomadism...", *Trudi...XXV*, Moskva 1963, III, 181.

39. W.Eberhard, "Tobalarda ziraat" *Bellesten*, X/37 (1946), s.81, 96. Ancak bu türk menşeli devletde ziraat daha çok Çin usûllerine göre yapılıyordu.

40. Chang Jên-Tang, *Doğu Göktürklerine dair notlar ve vesikalar*, Taipei 1968, s.157-158.

41. *Bolşoya Sovetskaya Entsiklopediya*, t.42 (1956), s.165.

42. H.Namık Orkun, *Eski Türk Yazıtları*, I-IV, İstanbul 1936 -41, II, 87, *Drevnyetyürskiy Slovar*, Leningrad 1969, s.537.

söylüyor (43). Fakat bu ifade biraz dar tutulmuş benzemektedir. Batı Göktürk ülkesinde de ziraat, eskidenberi Talas ve Çu havzaları ile Alatağ'ın eteklerinde görülmektedir (44). Buradaki Türk beylerinin kendi tarlaları da vardı (45).

3. HAZARLAR: Göktürklerin batıdaki halefleri Hazarlar da ziraatla ilgili gelenekler kuvvetli idi. Bir anonim coğrafya kitabına göre Hazar ve Saş ülkelerinde ziraat sahaları, bostanlar ve meyvelikler çok bulunuyordu (46). Hazarların Terek nehri havzasındaki Semender şehri bağları ve meyve bahçeleri ile çok mamur bir yerdi. Ruslar 965'lerde bu şehri tek bir ağaç ve bağ kütüğü bırakmaksızın tahrip etmişlerdi. Fakat İbn Havkal'ın dediğine göre bu şehrin toprağı o kadar mahsuldar, ahali de o kadar çalışkan idi ki, üç sene geçmeden şehir eski haline kavuşmuştur (47). Ahmet Tusi'ye göre de Hazarların başkenti Edil şehrinin etrafındaki ziraat sahası, 20 fersah kadar yer işgal ediyordu. Halk kışın şehirde yaşadktan sonra Nisan ayında şehirden çıkıyor ve Hakan Yusuf'un dediğı üzere" her biri kendi tarlamız, bağlarımıza ve kırdaki işlerimize gidiyorduk."(48) Buralarda elde edilen zirâi mahsuller gemiler veya arabalarla şehre getirilirdi. Edil şehri, aynı zamanda büyük bir pazar yeri olup, burada çeşitli ülkelerden tüccarlar otururdu. Hemen bütün Hazar şehirlerinin etrafında bir ziraat sahası bulunurdu. Ahmet Tusi'ye göre Edil ile Semender arası, o zamanlar o kadar mamur idi ki, burada 4.000 kadar bağ bulunuyordu. İbn Fadlan bu ülkelerdeki ziraat hakkında bilgi verir. Ona göre Hazarların kuzeyinde bulunan Bulgarlarda ziraat hayli gelişmiştir. Bulgar şehrindeki kazılarda çok miktarda ziraat aletleri bulunmuştur. Hazar şehirllerinden Suvar'da yapılan kazılarda da buğday tanecikleri bulunmuştu (49).

---

43. Eberhard, *Şimal*, s.94.

44. *İstoriya Kazakhskoy*, I, s.57.

45. Orkun, *ETY*, II, 133-138.

46. Cahız (R.Şeşen). *Hilafet Ordularının Menkibeleri ve Türklerin Faziletleri*, Ankara 1967, s.33.

47. İ.A, Hazarlar mad. V.401 (Z.V.Togan).

48. A.İnan, *Makaleler*, 568-569.

49. Z.Velidi Togan, *Tarihçe Usul*, İstanbul 1969, s.69.

4. **KIRGIZLAR:** Kırgızlar toprağı işlemeyi bilirler, hububat olarak bilhassa darı ve buğday ekerlerdi. Fakat bu ziraat hayvancılıkla müvazi olarak yürütülürdü (50). Kırgız ülkesinde, Göktürk alfabesiyle yazılan kitâbelerde, "tarlağ" kelimesi de görülüyor (51). Bu tarlalarda herhangi fazla bir gayrete lüzum kalmadan yaz başlarında ekilen tohum, güzün olgunlaşıp hasat edilirdi (52). En çok darı, buğday, arpa ve bir nevi yulaf ekerlerdi. Çin kaynakları ülkelerinde hiç sebze ve meyve bulunmadığını zikreder. Aynı kaynaklar "ezme değirmeni" ile hububattan un yapıldığını kaydederler (53). Gerçekten de Kırgız ülkesindeki kazılarda hububat öğütmeye yarıyan birçok el değirmeni bulunmuştur (54). Buralarda pek bol bulunan demirden, ziraat aletleri yapımında da istifade ediliyordu (55). Bu ziraat aletlerinden sabanların uç demirleri ile oraklar kazılarda ele geçmiştir (56). Bir diğer Türk kavmi Kao-che'ler de önceleri ziraat ve hububat bilmezken, Wei-'şu'ya göre 429 dan sonra göçebeliğı terkedip tarla ziraatına geçmişlerdi (57).

5. **OĞUZLAR:** Ziraatın Sırderya deltasındaki Oğuz ülkesinde de varlığı bilinmektedir (58). Hatta buradaki Oğuz iskan yerleri ve şehirleri, kendilerine mahsus bir ziraat çeşidi ile araştırmacıların dikkatini çekmişti. Oğuz şehirlerinin büyük araştırmacı S.P.Tolstov bu ziraat metodunu "**bataklık ziraatı**" diye adlandırıyor. Gerçekten de Sırderya deltası hayli sulak, âdeta bataklık bir yerdi. Bu durumu Kaşgarlı'nın lisânî izahlarıyla da tesbit edebiliyoruz. Diğer taraftan

---

50. S.V.Kiselev, *Drevnyaya Istorii Yujnoy Şibiri*, Moskva 1951, s.568-569.

51. Orkun, *ETY*, III, 53.

52. Eberhard, *Şimal*, 67.

53. Eberhard, *aynı eser*, 68.

54. Kiselev, *aynı eser*, s.569, A.İnan, *Makaleler*, 37-498, bu değirmenlerden biri, bir kadın mezarında bulunmuştu. Bugün de Telengüt Türkleri kadın mezarlarına değirmen koyarlarmış.

55. Kiselev, *aynı eser*, 574.

56. Şekilleri için bk. Po Sledam..., 208-209, Y.A.Yevtyuhova bunları VII-VIII.yüzyıllara tarihlıyor.

57. Eberhard, *aynı eser*, 73 (Gav-çığ adıyla geçer).

58. S.P.Tolstov, *Po Sledam Drevnekhorezmskoy tsivilizatsii*, Moskva -Leningrad 1948, Almanca da tercümesi olan bu eserin geniş bir tahlili için bk. Dr.İ.Kaynak, *Belleter*, XXIV/93 (1960), s.177-200, Tolstov'un daha sonra çıkan eseri de önemlidir: *Po Drevnim del'tam Oksa i Yaksarta*, Moskova 1962.

yeni arkeolojik araştırmalar sadece birtakım Oğuz şehirlerini meydana çıkarmakla kalmamış, Sırderya'nın eski bir yatağı Yeni-Derya üzerinde geniş köy yerleşmeleri de keşfedilmiş, oralarda kazılar yapılmıştır. Bunlarda ziraat, hayvancılık, balıkçılık ve el sanatları ahenkli bir şekilde yürütölüyordu (İrkıbai, Murzaly ves) (59). Daha yeni tarihli Oğuz yerleşmeleri Migarak civarında da kazılmıştır ki, buralarda en çok darı ve daha az ölçüde arpa ziraatı yapılıyordu. Nitekim bu sahadaki göçebe Oğuzların, yerleşik yani ziraatçı ve tüccar Oğuzların (60) varlığını bilip kabul ettiklerini, hatta onları "yatuk" yani yatan, biryerde oturan diye tavsif edip küçüksediklerini de biliyoruz(61). Anadolu'ya gelen Türklerin sadece göçebelere ibaret olmayıp, aralarında hayli yerleşik Türk bulunduğu açıkça gösterilmiştir (62).

Karlık ve Türgişlerin hakim oldukları Batı Türkistan, bilhassa Çu ve Sırderya'nın orta havzasındaki ziraat daha etraflı olarak biliniyor. Ziraat bu ülkelerde bilhassa sulamaya imkan veren ırmaklar boyunca gelişmişti. Çiftçiler bu su sayesinde sulu ziraat yapıyorlar ve pek bereketli mahsul alıyorlardı. Çinli budist rahibi Hüen-Tsang, VII.yüzyıl başlarında geçtiği Çu vadisinde ziraatın inkişaf ettiğini ve etrafda üzüm bağlarının bulunduğunu söylüyor (63). Diğer taraftan ziraatın gelişmesinde büyük ehemmiyeti olan suyu, çiftçiler dikkatle koruyorlardı. Hatta bu suyun ovaya çıktığı dağ boğazının ağzına bir tahkimat yapıp içine muhafızlar da koyuyorlardı. Bu muhafızlar daha sonra hasat zamanında çiftçilere yardım da ederdiler (64).

Çu vadisindeki ziraatın V.yüzyılda, bilhassa VII.yüzyıldan sonra gelen soğdlular tarafından geliştirildiği iddia edilir. Gerçi Soğdların doğuya doğru bir göç hareketi olmuştur. Fakat bu gelenler, nihayet mevcut ziraat üzerinde tesirli olmuş olsalar gerektir. Sayıları

---

59. T.A.Jdanko, "Semi-nomadism...", *Trudi XXV...*, III, 182.

60. Tacir Oğuzlar için bk.*Hudud al-Alam* (W.Minorsky), London 1937, s.100.

61. Kaşgarlı, *Divan*, III, 14.

62. F.Sümer, "Anadolu'ya yalnız göçebe Türkler mi geldi" *Belleter*, XXIV/96 (1960) s.567-594.

63. N.Togan, Peygamberin zamanında şarki ve Garbi Türkistan'ı ziyaret eden Çinli budist rahibi "Hüen-Çang'ın bu ülkelerin siyasi ve dini hayatına ait kayıtları" *İslam Tetkikleri Enstitüsü Dergisi*, IV/1-2 (1964), 21-64.

64. *Po Sledam*, s.297 (A.N.Bernştam).

da hayli önemsiz olan bu İranî zümreye bütün medenî hareketlerin alemdarlığını vermek güçtür. Zaten Türk kültürü karşısında dayanamıyan bu Soğdlar, bir iki asır sonra, Kaşgarlı çağında tamamen Türkleşmişlerdi. Bu itibarla bu yörelerdeki bütün ziraî faaliyetin onlar tarafından yürütüldüğü, bu hareketlere Türklerin, Türgiş ve Karlukların iştirak etmediği söylenemez.

Talas ve Çu vadilerinde ziraatın Ortaasya'nın diğer kısımlarına nazaran daha fazla benimsenmiş ve gelişmiş olduğu muhakkaktır. İli nehri vadisinde ziraî kültüre daha az yer ayrılmakla beraber, yine de ziraatçı yerleşmeler bulunuyordu. Talas ve Çu vadilerinde ziraatın gelişmesi de Göktürk hükümdarlarının himayesinde ve onların teşvikiyle cereyan ediyordu. Çu vadisindeki yeni ziraatçı yerleşmelerde (65) buğday, arpa ve darı ekiliyor, bostanlar sulanıyor, yonca (66) elde ediliyordu. Talas ve Çu vadilerinde, nehir boylarına kurulan şehirlerin etrafında, ırmaktan alınan arıklarla sulanan geniş ziraat sahaları bulunurdu (67). Çu vadisindeki bir kısım şehirlerin etrafındaki ziraat sahalarını kilometrelerce uzunluğu olan toprak surlar korurlardı (68). Talas vadisinde de bağlar ve bahçeler geniş ölçüde yayılmıştır. Burada üzüm bağları, Göktürk çağında yeni bir kültür bitkisi olarak görülüyor (69). 630 yıllarında bu sahalardan geçen Çinli budist rahibi Hsüen-Tsang bu yöreler halkının hemen yarısının ziraatla uğraştığını söylüyor. Ziraatla uğraşan bu halk ise, Türgiş ve Karluk boylarının teşkil ettiği çeşitli Türk gruplarıdır.

İslâm coğrafyacıları ve diğer kaynaklar da Türk ülkelerindeki ziraatın varlığından bahsederler. IX. yüzyıla ait olması muhtemel Ebü Dülef seyâhatnamesinde bir çok Türk ülkesinin hububat mahsulü bir bir sayılıyor. Bunlar sırasıyla şöyledir: "Kâşgar (Khargâh) ülkesinde (Argu?) arpa, buğday, Karahanlı ülkesinde (Takhtâkh), arpa, darı, çeşitli sepeze, Becâ (Beha) ülkesinde darı, Çiğillerde arpa ve burçak,

---

65. Mesela Çu vadisinde Sarığ şehrinin güneyinde, X-XI.yüzyıla ait ziraatçı yerleşmeler için bk. A.N.Bernstam, *M.İ.A.*, 14 (1950) s.90.

66. *Kaşgarlı'da yorınca/yorınçğa diye geçer*: I, 431, III, 433.

67. Meselâ Harran-Cavan: Bahaeddin Ögel, *İslamiyetten Önce Türk Kültür Tarihi* Ankara 1962, s.321.

68. Şiştübe, Ak-beşim ve başka şehirlerde 20 km. kadar. Stepinsko/Aksu şehrinde 15, 25 ve toplam 50 km. yi bulmaktadır.

69. A.N.Bernstam, *MIA*, 14 (1950) s.73.

Bağraç'da darı, Tibet, yani Doğu Türkistan'da buğday, arpa, bakla, Kimak ülkesinde nohud ve bakla, Oğuz ülkesinde buğday, Kırgız ülkesinde pirinç ve darı, Kharlukh (Khazlakh) larda nohud ve mercimek, Kht.1.kh'larda buğday yetiştirirdi (70). Görülüyor ki bir seyyaha göre Türk ülkelerinde en çok darı, buğday ve arpa yetişmektedir. Ayrıca bir nevi sebze sayılabilecek olan nohud ve bakla da önemli idi. Mercimek, burçak ve pirinç ise o kadar yaygın değildir.

Ebü Dülel'den sonra Türk ülkeleri hakkında en tafsilatlı bilgi vereni 980'lerde yazılmış olan *Hudud al-alam* adlı coğrafya kitabıdır. Bu eserde Yağma ülkesinde az miktarda ziraat yapıldığından bahsedilir (71). Fakat bu ziraat, gerçekte o kadar az olmamalıdır. Zira Yağmaların kurdukları veya büyük ölçüde iştirak ettikleri Karahanlı Devletinde tarla ile ilgili hayli çok sayıda hukuk vesikaları bulunmuştur. Anlaşıyor ki, çoğu XI.yüzyıl başlarına ait olmakla beraber, X. yüzyıldan itibaren Karahanlı ülkesinde gelişmiş bir toprak, arazi hukuku düzeni vardı. Yine Karahanlı devletinin asli unsurlarından Karlularda ziraatçılar daha çoktu. Hatta *Hudud ül-Alem'e* dayanarak, Karlukların üçte birinin ziraatla uğraşan kimseler olduğunu bile söyleyebiliriz (72).

Karluk ülkesindeki bazı şehirler, bilhassa ziraatçı hüviyetleri ile kaydediliyor. *Hudud ül-Alem*, Karluklar diyarında ilk olarak söz ettiği Külân'da ziraat yapıldığını kaydeder (73). Gerçekten de Külân şehrinin kalıntıları, bugün sulak bir sahadadır. Bu ise özellikle sulama ile ziraat için elverişli bir yer olduğunu ifade etmelidir.

Arkeolojik araştırmalar ve tetkik seferleri, Türk ülkelerinde sulama tesisleri ve sistemlerinin bulunduğunu ortaya çıkarmıştır. Bu sulama tesisleri, sadece Ceyhun/Amuderya ve Seyhun/Sırderya ırmakları kıyılarında değil, diğer ırmak boylarında da bulunuyordu. Barthold, "Türkistan sulama tarihine dair" adlı eserinde(74) tarihi eserlerde ve kaynaklardaki bu konu ile ilgili kayıtları toplamıştır.

---

70. Ebü Dülel (Şerafeddin), "Eski Türk Memleketlerinde", *Yeni Mecmuası*, III/59 (26 Ağ.1918) s.134-136, Yusuf Ziya, "Ortaasya Türk Boyları ve bunların dini vaziyetleri", *Darülfünun İlahiyat Fakültesi Mecmuası*, 5.sene, 22.sayı (1932), s.51-64, 23.sayı s.39-52, 24 sayı, s.46-64.

71. *Hudud al-alam* (W.Minorsky), London 1937, s.95.

72. *ayrı eser*, s.97.

73. Külân, Karluk ülkesinde zikredilen ilk şehirdir. Belki Karlukların başkenti burası idi. *Hudud ül-Alem*, s.97.

74. *Istoriî Oroşeniya Turkestana*, Soçineniya, III, Moskva 1965.

Son araştırmalar, özellikle Amuderya'nın aşağı kısmında, Harezmi yoresinde çok kesif ve muntazam bir sulama sistemi bulunduğunu ortaya koymuştur (75). Bununla beraber, kıyılarında Türklerin daha çok bulunduğu Seyhun/Sırderya boyunca da çeşitli sulama sistemleri görülmüştür. Özellikle Sırderya'nın delta sahası sulanması bilhassa dikkati çekiyor.

Oğuzların oturdukları Sırderya'nın orta ve bilhassa aşağı havzasındaki sulama sistemini S.P.Tolstov tetkik ve tasvir etmiştir. Bu yöredeki sulama kanalları, yani "arık"lar (76), yüzyıllar boyunca Türklerin de sulama ile ziraat yapmalarını mümkün kılmuştur. Oğuz Yabgularının kışlık merkezi Yenikent civarı başta olmak üzere Cend ve Sarlıtam-kale gibi Oğuz şehirlerinin etrafında da bu sulama tesislerinin, arıkların izleri açıkça görülmektedir (77). Zaten tarihî kaynaklarda Yenikent çevresinde ziraat yapıldığı, ancak nüfusu hayli artmuş olması gereken bu şehre, yörede istihsal edilen hububat yetişmediğinden Sırderya yoluyla buğday getirildiği kaydedilmektedir (78). Herhalde şehirlerin etrafında, sulama tertibatının mükemmel olması sebebiyle ziraat daha büyük bir önem kazanmuş bulunuyordu. Kāřgarlı'da da göçebelerin şehirlerden buğday gtrdkleri kaydediliyor. Daha çok hayvan yetiştirici olan bu göçebelerin bu zirai mahsullere güvenerek, kendilerinin ziraat yapmadıkları söylenebilir.

Sırderya boylarından başka, Talas ve u havzalarında da milad yıllarından beri sulama ile ziraat yapıldığı biliniyor. sulamanın lüzumlu oluşu, birçok sun'i sulama tesisi yapılmasını gerektirmişti. Sular ırmaklar boyunca açılan "arık" larla tarlalara götürülüyordu. Açılan bu arıkların izlerine bugün dahi Kazakistan'ın eitli yerlerinde rastlanmaktadır (79). Kāřgarlı "arık" kelimesinden başka "kadhağ" tâbirinden de bahsediyor ki, arık, kanal kazmak anlamına

-
75. Bu konuda S.P. Tolstov'un pekçok neşriyatı vardır. En nemlisi *Drevnity Horezm*, Moskva 1947'dir. Ayrıca bk. *İşlm Ansiklopedisi, Harizm mad.* (Z.V.Togan).
76. "Arık" kelimesinin etimolojisi için bk. Karl H.Menges, "Etymologika" W.B. Henning Memorial Volume, London 1970, s.307-325.
77. *Materialy Horezmskoy Ekspeditsii*, v.6: "Poleviye...v 1958-1961 gg Moskva 1963, s.80-86. Ayrıca bk. ris.12.
78. W.Barthold, *İstoriya Kulturnoiftzni Turkestana*, Soinenya, II/1, Moskva 1964, s.240.
79. Meselâ bk. A.Kh. Margulan, *İz İstoriit gorodov i stoitel'nogo İskusstva drevnoğo Kazakhstana*, Alma-ata 1950, s.100-104.

geliyordu (80). Kazılan bu arıklar dikkatle gözetilir, zaman zaman da tamir edilirdi. Çiğiller su yollarını, arıkları ortaklaşa onarırlar, bu işe gelmiyerek katılmayanlardan "çatpa" adlı bir bedel alırlardı (81). Çoğu zaman akar suların önü böğenerek, yani sed yapılarak "özük" (82) denilen havuzlarda toplanarak sulama işinde istifade edilirdi. Bu türden havuzların şehir hayatında da önemli yer tuttuğu, Baba-ata ve diğer bazı şehirlerdeki mevcut oluşlarından anlamak mümkündür(83).

Eski İslâm hukukunda, sulama işleri hakkında bilgi mevcut olmadığı halde, Abbasiler zamanında Türkistan'da tedvin edilen "Kitab'ul-Kuniy" (kanallar kitabı) adlı eser sayesinde İslâm hukukunun bu eksikliği tamamlanmıştır (84).

Ortaasya Türk ülkelerinde, daha milad etrafındaki yüzyıllarda başlıyan ve zamanla gelişip olgunlaşan bu sulama tertibatı, Türklerin daha sonra gittikleri sahalarda da görülmektedir. Selçuklular çağında bile Anadolu'da birçok sulama arığının mevcut olduğunu biliyoruz. Erzincan yöresinde yüz kadar köyün arazisine su götüren Beğ-arkı ile Hatun-arkı bu arada sayılabilir (85). Önyasya'da Türk devrinde ve daha sonraları görülen diğer sulama arıkları ayrı bir tetkik konusu olacak derecede dikkati çeker (86).

Türk ülkelerindeki "arık"la sulamanın önemini, toponomi kayıtları da açıkça göstermektedir. Meselâ sadece Kuça şehri etrafında, XIX. yüzyıl sonlarında 19 adet "arık" bulunuyordu. Bunlar herhalde sadece son yüzyılların eseri değildirler(87). Doğu Türkistan'da

---

80. Kaşgarlı, II, 190.

81. Kaşgarlı, I, 416.

82. Kaşgarlı, I, 71.

83. Y.İ. Ağeyeva-G.İ. Patseviç, "Otçet o rabotakh Yujno-Kazakhstanskoy ekspeditsii 1953 goda", *Trud...* (1956), Alma-ata, s. 33-60, planı için ayrıca bk. Margulan, *aynu eser*, s.51.

84. O.Turan, *Türk Cihan Hâkimiyeti Meşkuresi Tarihi*, I, İstanbul 1969 s.116.

85. Osman, *Tevârih-i cedid-i Mir'at-ı cihân*, (yayımlayan: Atsız.), İstanbul 1961, s.13, Hatun-arık, Dr. D.Aydın'ın bildirdiğine göre XVI. yüzyıl arşiv vesikalarında geçiyor.

86. İlk bilgiler için bk.Zeki Velidi Togan, *Umumi Türk Tarihine Giriş* İstanbul 1970, s.218-307-309-463 (hâşiye: 102), aynı müellif: "Reşideddin'in mektuplarında Anadolu'nun iktisadi ve medenî hayatına ait kayıtlar".. *İ.Ü.İktisat Fakültesi Mecmuası*, XV/1-4 (Ekim 1953-Temmuz 1954) s.33-50.

87. Sven Hedin, *Southern Tibet*, Stockholm 1924, VIII, 426.

Yengihisar yöresindeki Khan-arık, adından da anlaşıldığı gibi, bizzat Türk hanlarının açtırdıkları arıkların güzel bir örneğidir. Böyle toponimik delilleri çoğaltmak mümkündür (88).

Yukarıda da dediğimiz gibi Talas ve Çu havzalarında ziraat daha çok sulama ile yapılıyordu. A.N.Bernştam'ın belirttiğine göre Çin kaynakları da bol sulu küçük dağ ırmaklarından yapılan bu sulamayı işaret eder (89). Ziraat hayatı, Çu havzasından doğuya doğru da kaydı ve X.yüzyıldan itibaren İli nehri kıyılarında ziraatçı yerleşmeler görüldü. Bu yöredeki ziraat hayatı ile bu hayatın beslediği ve canlandırdığı şehir hayatı, XIII.yüzyıl ikinci yarısında bozuldu. Çağatay ulusu ile Merkezî hükûmet arasındaki mücadele, kezâ Çengiz evladı arasındaki iç savaşlar yüzünden bu yöreler harabiyete yüz tuttu. Göçebelik ile yerleşiklik, yani ziraat ile hayvancılık arasında bir tercih yapmak durumunda kalan Cengiz evladı, neticede bu yörede hayvancılığı tercih ettiler. Sonunda Çu ve İli nehri yöresindeki ziraat sahaları, gerek bu siyâset gerekse iç savaşlar nedeniyle hemen tamamen yok oldu. Yerleri, tercih edilen iktisâdî sistemin gereği olarak hep mer'a yapıldı. Buna benzer bir vakıayı, XVI.yüzyılda Malazgirt yöresinde Osmanlı idaresinde gerçekleştirmeye mecbur kalmıştı. (90)

Çu vadisindeki ziraatın ürünleri, buğday, arpa ve darı gibi geleneksel Türk hububat ürünleri idi. Bu sahada pırnıç, yeni bir ziraat bitkisi olarak görünüyor. Herhalde bunu, Çinli harp esirleri getirmiş ve geliştirmiş olmalıdır.(91) Pamuk ziraatı ise, aksi yönde, batıdan doğuya bir gelişme gösterdi (92).

Batı Türkistan'da ziraata dayanan ekonomik sistem, bilhassa antik şehirlerin dağılıp hayatın tahkimli çiftliklere dağıldığı çağların hâkim şeklidir. Fakat milad sularının ziraata dayanan küçük yerleşmeleri, daha sonraları silindiler. Ancak ticaret yolları üzerinde bulunanlar gelişebildiler. Fakat bunların da aynı zamanda ziraat

---

88. Aynı eser, pl.XXVIIIa Kırgız ülkesindeki arıklar için bk. M.Aytbayev, "İstoriya irrigatsii...", *Materialı vtorogo*, 1959, s..254-257.

89. A.N.Bernştam, *MIA*, 14 (1950), s.73.

90. A.Refik, *Anadolu'da Türk Aşiretleri*, İstanbul 1932, s.7-9.

91. Bernştam, *ayrı eser*, s.73.

92. Pamuk ziraatı için bk. P.Pelliot, *Notes on Marco Polo*, Paris 1959.

yaptıkları açıkça bellidir. Hatta Ortaasya'da hakim iktisadi faaliyeti ziraat olan şehirler bile vardı. Yukarda da dediğimiz gibi Külân şehri, ziraat yapılan bir şehirdi. Arkeolojik tetkiklerden ziraatın hakim olduğu birçok şehir öğreniyoruz. Zaten Türk hayatı gibi, Türk şehirlerinin de, hayvancılığın yanında ziraat da yaptıkları kesinlikle söylenebilir. Meselâ Sarlıtam-kale ile Aksu (Stepinsko) şehirleri daha çok ziraatçı, kazılarda buğday taneleri, kavun ve karpuz tohumları ile demir oraklar da bulunan Baba-Ata şehri ise ziraatla hayvancılığın bir arada yapıldığı bir şehir olarak zikredilebilir. İli vadisindeki Talgar şehri ise, bu yöredeki birkaç zirâi yerleşmenin birisi idi (93).

Karahanlılar çağının büyük şehri olup, A.N.Bernştam'a göre Balasagun'a tekabül eden bugünkü Ak-beşim kalıntılarındaki kazılarda saban, değirmen taşları, çapalar ve hatta arpa ve diğer kültür bitkilerinin tanecikleri ele geçmiştir (94). Ağaçtan saban, Ak-beşim'deki budist mâbedinde bulunmuştur. Bu sabanın toprağı eşen kısmı demirden olmalıdır. Zira başka yerlerde bunlar için yapılmış demir uçlar bulunmuştur (95). Burada bulunan değirmen taşları içinde hayli büyük, çapı 1.5 m. olanlar da vardır. Herhalde bunlar su değirmenlerinin alt ve üst taşları idiler (96). Buluntuları inceleyen J.R.Kızlasov, bu değirmen taşlarını Altaylardaki diğer buluntularla (Başkaus'daki) mukayese eder. Keza budist mâbedinin inşaatında kullanılan kerpiçlerde hububat (belki arpa?) tanecikleri ile sapı da görüldü. Mâbed içindeki bazı çukurluklar da buğday tanecikleri ele geçti. Ayrıca erik çekirdekleri, kurumuş kabak, kavun ve karpuz tohumlarının bulunuşu, bu şehir etrafında sık bir arık sistemi ile sulanan bahçe ve bostanlar bulunduğunu gösteriyor. Şehrin hâfiri L.R.Kızlasov, Ak-beşim'de bulunan ziraatla ilgili buluntuları saydıktan sonra şöyle diyor: "Bütün bu buluntular, özellikle birçok su

---

93. *Bolşoya Sovetskaya Entsiklopediya*, t.41, (1956), s.550.

94. M.Aytbayev, "İstoriya irrigatsii i zemledeliya u Kirgizov", *Materiali utorogo soveşçaniya arxeologov i etnografov sredney Azii*, Moskva-Leningrad, 1959, s.254-257.

95. Hakas ülkesinde bulunan saban demiri için bk. *Po Sledam Drevnikh Kul'tur* Moskva 1954, s.208 (VII-VIII.yüzyıllar tarihlenmiş).

96. Bunlardan başka birçok öğütme taşı da bulundu.

değirmenin mevcutiyetinin anlaşılması, VII-VIII.yüzyıllarda Çu vadisinde hububat istihsalinin geliştiğine, hatta bu mabedin budist cemaatının çiftçilerden ibaret olduğuna delalet eder."(97)

6. UYGURLAR: Ortaasya'nın diğer bir Türk kavmi Uygurlarda da ziraat hayatı hayli önemli idi. Daha Orhun nehri mıntıkasında iken ziraat ile meşgul olan (98) Uygurlar, 840 tarihinden sonra bu ziraat geleneklerini geliştirip devam ettirmişlerdi. Başkent Ordubalık başta olmak üzere, birçok Uygur şehrinin etrafında geniş bir ziraat sahası bulunuyordu (99). Şehirlerin etrafında bu şekilde bir ziraat sahası, yeşil halka bulunduğunu Kaşgarlı'daki "kendkökü" tâbirinden de anlıyoruz (100). Belki Göktürk çağı yerleşmeleri ve şehirlerinin etrafında da böyle bir ziraat sahası bulunuyordu. Ordubalık şehrinin Orhun nehrine doğru uzanan tarafında, evler geniş bahçelerin arasına serpilmişlerdi. VIII.yüzyılda (veya IX.yüzyıl başında) Uygur başkentini (muhtemelen Ordubalık) ziyaret eden İslâm elçisi Temim bn Bahr şehrin çevresinde ziraat yapılan, birbirine bitişik denecek kadar sık köyler görmüşü (101).

Uygurlarda ziraat, onların maniheizmi kabul edip et yemekten vazgeçtikleri yıllarda (102) gelişmiş olmalıdır. Günümüzdeki "tarla" daha Uygur çağında "tarlağu" olarak görülmektedir (103). Burada "tañğ" yani ziraat yapılıyordu (104). Uygurların ekin yeri, yani tarlaya "çu" dedikleri de biliniyor (105). Bir de aynı manada "kıra" tabiri vardır (106). Keza ekin ekilen yer anlamında "ekin" kelimesi de görülüyor. Uygurlar bazen "bağ"lara da ekin ekiyorlardı (107).

-
97. L.R.Kızlasov, "Arxeologičeskiye issledovaniye nâ gorodisçe Akbeşim v 1953-954 gg", *Trudi Kirgizskoy Arkeologo-Etnografičeskoj Ekspeditsii*, Moskva 1959, II, s.155-241.
  98. Bahaeddin Ogel, *Sino-Turcica*, Tayipei 1964, s.10 (Barçuk-art Tigin'in biyografisi)
  99. S.V.Kiselev, "Drevnyeye goroda Mongolii", *Sovetskaya Arxeologiya*, 1957/2, s.91-101.
  100. *Kaşgarlı*, II, 132-133.
  101. W.Minorsky, "Tamim bn Bahr's journey to Uyghurs" *BSOAS*, XII/2 (1948), s.275-305.
  102. Eberhard, *Şimal*, s.74.
  103. A.Caferoğlu, *Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü*, İstanbul 1968, s.226; Kısaltması: Caferoğlu.
  104. *Drevnetyürkskiy Slovar*, s.537.
  105. *Slovar*, 156, Caferoğlu, 65.
  106. *Slovar*, 445, Caferoğlu, 176.
  107. *Slovar*, 168.

Tuva yöresindeki çeşitli Uygur çağı şehir kalıntılarında yapılan kazılarda birçok hububat kırıntıları ile, ev/el değirmeni parçaları ele geçmişti (108). Böyle el değirmenleri, bu yörede daha başka birçok yerlerde de bulunmuştur. Bunlardan anlaşılıyor ki Uygurlar, onların büyük çoğunluğu, nisbeten küçük ölçüde olmakla beraber, ziraatla da meşgul oluyorlardı. Fakat L.R. Kızlasov'un dediği gibi, Büyük Uygurlarda ziraat ancak ikinci derece önemli idi.

Uygurların 840'lardan sonraki hayatlarında, ziraat çok daha büyük yer işgal ediyordu. Beş sülale çağında (907-960) Çin'e gönderilen çeşitli Uygur ziraat mahsullerini biliyoruz (109). 981 yıllarında Tanrı Dağları yöresindeki Uygur başkenti Kao-Ch'ang ve Beşbalık'ı ziyaret eden Çin elçisi Wang-yen-te'ye göre Uygur ülkesinde ziraat çok gelişmişti.

Hububat ve ayrıca pamuk da yetişirdi. Bu tarlalar ırmaklardan açılan kanallar, arıklarla sulanırdı (110). Diğer kaynaklardan öğrendiğimize göre bostanlar ve meyve bahçeleri de olup, buralarda bilhassa kavun ve karpuz yetişirdi. Üzüm bağları da geniş yerler tutuyordu. Hububat, bakla ve pamuk yetiştiğini biliyoruz (111).

Yukarda da kısmen temas ettiğimiz gibi, Uygur dili yâdigarlarına ait tetkikler, bu kavmin ziraat hayatını daha açık bir şekilde ortaya koyuyor. Ziraat hayatından bahseden, veya yetiştirilen ziraî ürünlerin adlarını veren vesikalar hayli çoktur. Pamuk, susam, arpa vs. ziraatı Uygurların bildiği ve yaptığı işlerdendi (112). Uygurların bugün "saman" olarak bildiğimiz maddeyi "sarıgsaman" diye adlandırdıklarını da biliyoruz (113).

---

108. L.R.Kızlasov, "Srednevekoviye Goroda Tuvı", SA, 1959/3, s.66-80.

109. Çeşitli elçilik heyetleri ile gönderilenler için bk. J.R.Hamilton, *Les Oughours, à l'Epoque des cinq dynasties...*, Paris, 1955.

110. Togan, *Giriş*, (1970), s.100, Dr.Ö.İzgi, *Theit tinerary of Wang Yent e to Kao-Ch'ang*, Cambridge 1972 (yazarın müsadesi ile).

111. Son uygurlarda ziraat, ticaret vs tabirleri için bk. S.G.Clauson, "A Late Uygur family archive", *Iran and Islam* (ed.C.E.Bosworth), Edinburg 1971, s.167-196.

112. H.N.Orkun, *Türk Tarihi*, I, 165-166.

113. *Slovar*, 448.

Muhakkak ki, tarihin karanlıklarından beri Türk ülkelerinde mevcut ziraat, X.yüzyılda hayli gelişmişti. Bu gelişme, doğuda Uygur ülkesinden en batıda Hazar ve Bulgar Türk ülkelerine kadar her yerde görülebiliyordu. XI. yüzyılda ise, adeta günümüzdeki ziraat hayatımıza benzer şekilde Türk ziraat hayatının bulunduğunu Kaşgarlı Mahmud'un eseri sayesinde tesbit edebiliyoruz. Zira Karahanlı ülkesindeki ziraat hayatını ve bu hayatla ilgili bütün kelime ve tâbirleri Kaşgarlı Mahmud, eserinde birer birer kaydetmiştir. Bunlar ayrıca tafsilatlı olarak gözden geçirilmek icab etmektedir. (114)

---

114. Başta Prof.Dr.Mehmet A.Köymen ve Prof.Dr. Reşad Genç olmak üzere, birçok tarihçi bu konu üzerinde çalışmış ve yazmışlardır.

